

Izenburua	Feminismoa, euskaragintzarako gogoeta-tresna?
Egilea	Mari Luz Esteban
Data	2012/03/23

aurkibidea

1. Euskal Herriko feminismoaren eraldaketak eta eskarmentuak	05
2. Politika feministen berriztapena eta jabekuntza kontzeptua	08
3. Agente/biktima bereizketa eta prozesuen azterketa	12
4. Gorpuztasuna ikerkuntza eta politika	14
5. Amaitzeko	16
6. Biografiak	17

Sarrera

1980. urtean, medikuntza ikasketak egiten nengoela Euskal Herriko Unibertsitatean (UPV/EHU), Basauriko Emakumeen Taldean sartu nintzen eta bi urte geroago elkarte horrek bultzaturiko famili plangintza zentroan¹ hasi nintzen lanean. Ordutik hona hainbat ekimen feministatan parte hartu dut. Azken hamarkadetan, gizarte antropologia izan da nire lan-esparrua, ikuspegi feminista batetik bideratu duta².

Beste aldetik, Basaurin (Bizkaia) hezi eta hamabost urte nituela euskalduntzen hasi nintzen. Herri horretan “mirari” txiki baten lekuko izan naiz, hogeita hamar urteetan euskaldunen kopurua bikoiztu baino gehiago egin baita³. Txikia nintzenean, Espainiako etorkinen olatuen artean bizi ziren familia euskaradun gutxiri *los aldeanos* edo *los vascos* deitzen zitzairen. Gaur egun, maketoen eta bertakoen seme-alaba asko eta asko euskaraz mintzatzen gara gure seme-alabekin.

Pasa den ikasturtean Mondragon Unibertsitateko HUHEZI Fakultateak eskaintzen duen Euskal Kulturgintzaren Transmisioaren Aditu Titulua (EKT) burutu nuen. Helburu bikoitzarekin matrikulatu nintzen: eremu horretan sakontzea eta nire ikerkuntza aukerak zabaltzea. Graduondoko horren eskolatan behin eta berriro topatzen nuen nire burua klaseetan entzundakoa eta feminismoan bizi izandakoaren arteko alderaketak egiten, hain ziren hurbilak azalduko gertaerak, eztabaidak, gatazkak, dilemak. Lerroburuetan behintzat, ia berberak.

Halere, “euskal kulturaz” ari garenean ez ditugu aintzat hartzen ez mugimenduaren ezta teoria feministaren nondik norakoak (ezta beste gizarte mugimenduenak ere ez). Eta alderantziz, feminismoan murgildurik gaudenean ez diogu erreparatzen “euskalgintzan” hausnartzen edo teorizatzen denari⁴. Zerikusirik izango ez balute edo testuinguru sozial eta kultural bereko fenomenoak izango ez balira bezala, nor bere eremu teoriko edo empirikoan finkaturik. Kanpoko eta nazioarteko adituak irakurri ohi ditugu, bai, baina gure inguru hurbilean dagoen baina gure alorrekoa ez den gogoetari muzin egiten diogu, gehienetan behintzat, ziur hor ez dugula probetxuzko ezer topatuko. Zergatik?

Jokabide horrek, nire ustez, teoria eta praxi politikoan edo kulturean aurrera egiteko aukerak murrizten dizkigu. Horregatik gustu handiz hartu dut jardunaldi hauen antolatzaileek feminismoaren inguruko zenbait ideia eta esperientzia hona ekartzeko gonbidapena. Adibide eta ariketa xume bat besterik izan nahi ez duena. Euskaragintzarako baliagarria izan daitekeelakoan baina jakinda ere esango dudaren aplikazio praktikoaz hausnartzeak nire ahalbideak gaintzen dituela.

Zertaz idatziko dut testu honetan?

¹ Famili Plangintza Zentroak 70eko hamarkadaren amaieran/80koaren hasieran sortu ziren Hego Euskal Herriko hainbat lekutan Mugimendu Feministaren eskutik, sexu heziketa eta antisorgailuen arloko informazio eta arretarako. Bilbokoak izan ezik sare publikoan sartu ziren 90eko hamarkadaren hasieran, baina denborarekin zerbitzu batzuk desagertu egin dira eta gelditzen direnen artean, oso gutxitan mantentzen dira bere horretan abiapuntuko filosofia eta emakumeak artatzeko modua.

² Gaur egun ikerkuntza feministak badu leku nagusia unibertsitate barruan eta kanpoan egiten den euskal antropologian, 80ko hamarkadaren hasieran Teresa del Vallek zuzenduriko lantalde batek hasitako ibilbidearen emaitza. Ikus del Valle et al. (1985).

³ Ikus, adibidez, 1996an argitaratu zen “Basauriko Diagnosirako Datuak” txostena:

https://www6.euskadi.net/r59-738/eu/contenidos/informacion/6921/eu_2431/adjuntos/basauri_d.pdf

⁴ Niretzako Euskal Herriko feminismoa, neurri handi batean behintzat, euskalgintzaren baitan legoke. Horregatik idazten ari naiz kakotxeekin eta horregatik erabili dut artikulu honen izenburuan “euskaragintza” hitza eta ez ohikoa den “euskalgintza”.

Lehen zatian euskal feminismoaren bilakaeraren gainbegirada laburra egingo dut, gertaturiko eraldaketeki eta berritasunei lehentasuna emanez. Bertan, bi fase bereiziko ditut, XX. mendeko azken hiru hamarkadena, batetik; eta XXI. mendekoa, bestetik. Bigarren zatian, berriz, emakumeen heziketa, gizarteratze eta kontzientiazio feministari dagokien kontzeptu berriaz hitz egingo dut, jabekuntza edo ahalduntzea, hain zuzen, gure testuinguruan, udal mailan sortu diren Jabekuntza Eskolekin batera erabiltzen hasi garena. Horrez gain, kontzeptu hau abangoardiako teoria feministetan koka daitekeen gorputzaren eta emozioen teoriarekin elkar loturak egiten saiatuko naiz, boterearen inguruko zenbait ideiekin ere erlazionatuz.

Aldian behin, betiere nire argudio eta azalpenen harira, euskararen aldeko mugimendurako baliagarriak izan litezkeen zenbait galdera proposatzen joango naiz.

1. Euskal feminismoaren eraldaketak eta eskarmentuak

Sarreran esan bezala, Hego Euskal Herriko feminismoak⁵ bizi izan duen bilakaera azaltzeko, bi fase bereiziko ditut: 70-90 hamarkadetakoa eta XXI. mendekoa. Hala ere, bereizketa marra hori behartua eta artifiziala ere bada, zeren aipatuko ditudan aldaketak ez baitira egun batetik bestera gertatu eta jarraitutasun maila bat ere badago bi aldien artean.

Ikusiko dugunez, azalduko diren hainbat elementuk feminismoaren mugak gainditzen dituzte, Euskal Herriko gainerako gizarte mugimendu edo ekimenetan ere aurkitu baitaitezke.

Zeintzuk lirateke XX. mende amaierako feminismoaren ezaugarri nagusiak?⁶

Mundu mailako deskolonizazio mugimenduak eta Frantziako 68ko Maiatzarekin batera indartu zen nazioarteko feminismoak eta Franko hil ondorengo giro politiko biziak eragin handia izan zuten kontzientzia feministaren hedakuntzan: garai haietan feminismora biltzeko grina ezin kutsakorragoa zen eta gizarte babesa sekulakoa. Emakume guztien egoera berdintzat hartzen zen, klase, etnia edo bestelako aldagaiei apenas erreparatuta, Ipar Amerikako emakume beltzek eta lesbianek haien protestekin hasi arte. Pixkana pixkanaka emakumeen aniztasunaz arduratzen hasi ziren feministak, emakume guztien zapalkuntzaren salaketa eta aniztasunaren aitortpena ehuntzeko jardute zailean.

Noraino ehuntzen ditugu taldeen arteko antzekotasunak eta ezberdintasunak euskararen arloan?

Talde eta ideologia ezberdinak bateratzeko ahalmena erakutsi du Euskal Herriko feminismoak eta, noiz edo noiz sutsuak izan ohi ziren eztabaidak gorabehera, unitarioa, herrikoia, igualitarista eta antisistemikoa izateko joera izan duela esan genezake. Izan dira eta badira gure artean mota guztietako jarrera ideologikoak, feminismo liberala barne, baina orokorrean ere, mugimendu erradikaltzat ezagutzen denak izan du lehentasun osoa⁷.

Horrez gain, legeak aldatzeari begirako mugimendua izan da feminismoa eta izaten jarraitzen du, Euskal Herrian ere bai, honek dituen abantaila eta arriskuekin. 70eko hamarkadaren amaieran eta 80koaren lehen erdian, dibortzioaren eta abortuaren aldeko kanpaina jendetsuen denboran gertatu ziren Basauriko hamaika emakumeen kontrako epaiketen protestak bazter guztietara heldu ziren, abortatzeko eskubidearen aldarriak hemengo (eta estatuko) kaleak gainezka egin arte.

Zerbitzuak ere (Famili Plangintza Zentroak, eredugarrienak baina ez bakarrak) nonahi ezarri ziren. Nago zentro feminista hauek, ikastolekin batera, euskal herritarrek historian izan dituzten zerbitzu publiko berezkoenak izan direla. Hortaz, ez litzateke aberasgarria izango esparru eta mugimendu ezberdinetako prozesu eta ekimen herrikoi guzti hauen balorazio bateratu eta konparatiboa egitea?

Nolakoak ziren testuinguru honetan nork bere burua feminista bilakatzeko bideak?

⁵ Nahiz eta testuan zehar singularreko forma erabili (feminismoa), nazioarte mailan eta gurean, feminismoa oso anitza da, hainbestearino non ikuspegi feministen artean kontraesanak ere sortzen diren.

⁶ Feminismoaren historia orokorrak, ikus esate baterako: de Miguel (1995) eta de Miguel. "Los feminismos a través de la historia" (<http://www.nodo50.org/mujeresred/historia-feminismo3.html>).

Euskal Herriko feminismoari dagokionez, 1977, 1984, 1994 eta 2008. urteetan antolatutako Euskal Herriko Jardunaldi Feministen ponentziak kontsulta daitezke. Ikus baita Zabala (2008).

⁷ Inguru geografiko ezberdinetako politika feministen arteko aldeetarako, ikus: Gelb (1992).

Kalean etengabeko presentzia izateak ezberdintasunen eta menpekotasunaren agerikotasunak eta ekintzen tamaina eta biribiltasunak erraz-erraz egiten zituzten emakumeen kontzientzia eta parte-hartzea. Eta mota guztietako erreferenteak zabaldu ziren (norbanakoak eta kolektiboak) belaunaldi zahar zein gazteen erabilgarri. Honekin batera, gaitasunen lanketa ere jorratu ohi zen, estilo askotako ikastaroen bidez, autoestimua lantzekoetatik jendaurrean hitz egitekoetara. Baina guztiaren gainetik, auto-kontzientzia taldeen esperientzia eta eraginkortasuna azpimarratu behar dugu, non gogoeta pertsonala eta politikoa bat egiten zen.

Non ote ziren gizonak aro honetan? Hasiera-hasieratik emakumeen aldarrikapenen defentsan protagonismo maila bat izan eta bitartekari eta aliatu gisa jardun bazuten ere, gizonak ez zeuden ez elkarreetan ezta ekintza gehienetan ere, eta agertzen zirenean istiluak lehertzen ziren. Gizonik gabeko mugimendu feministaren garaian gaude, beraz.

Zer esan XXI. mende hasierako mugimenduaz?

Testuinguru soziala eta politikoa errotik joan dela aldatzen, eta aldatzen jarraitzen duela. Hainbat arlotan berdintasun legala faktua bat da baina berdintasun osoaren ilusio optikoak ere jota gaude. Lorpenak lorpen, ezberdintasunen zer nolakotasuna eta adierazpena sotildu egin dira zeharo, eta lorpen objektiboak eta portaera eta mentalitateen desoreka inoiz baino nabariagoa dela esango nuke. Emakumeen prestakuntza formala asko igo da baina kristalezko sabaia eta enplegu ezak hor dira.

Feminismoaren dibertsifikazioa ere gertatu da: elkarreterako feminismoaz gain, arlo akademikoan, profesionalean eta instituzionalean eratu da feminismoa. Administrazio maila guztietan ditugu berdintasunerako erakundeak edo zentroak (erkidegoa, foru-aldundiak, udalak...). Beste aldetik, ikerkuntza feministak badu lekutxoren bat akademian eta horrek sekulako garrantzia du, suposatzen duen aitorzagatik, baina badu ere beregan ezagutza eta politika gehiegi bereiztearen arriskua.

Zer gertatu al da euskaragintzan? Euskalgintza ere instituzionalizatu eta profesionalizatu da, baina horrek ere ez al ditu kezka berriak sortzen?

Ezberdintasunen agerikotasuna sofistikatu ahala, erantzunak ere zailago bihurtu dira. Gainera, inoiz baino nabariagoa da emakume guztiak ez gaudela egoera berean, eta aniztasuna eta askotarikotasuna aztertzeke eta kudeatzeko metodoek urriak izaten jarraitzen dute. Elkarreteraren osaketaren argaltzeak eta kaleko presentziaren gainbeherak ere zaildu egiten ditu ekintza kolektiboak. Izan ere, jakin badakigu emakume asko ahaldunduta daudela, baina ez dakigu noraino edo nola neurtu hori, eta zer nolako norbanako edo taldeko ondorioak dakartzan. Gazteei buruzko ikerketak ere ez dira guztiz optimistak. Indarkeriaren alorrari dagokionez, esate baterako, argi dago eraldaketak ez direla hainbeste⁸.

Emakume gazteak oso prestatuta daude baina mutilek baino askoz zailago dute enplegu bat eskuratzeko. Gainera neska gazte askok ez dute haien burua feministatzat; hori baino gehiago, uko egiten diote horrela agertzeari, nahiz eta feminismoaren aldarrien alabak izan. Gazteak ez daude lehen bezala elkarreteran, nahiz eta zenbait espaziotan mantendu: talde abertzaleak eta transgenero (*queer*) deitzen direnak, adibidez.

Unibertsitatean abian jarri diren ikasketak feministek (graduondokoek e.b.)⁹ harrera ona dute gazteen artean, eta gazte dezente hasi dira lanean arlo feminista profesionalean. Baina kezka berriak sortu dira, feminismoaren instituzionalizazioak eta profesionalizazioak ez baitakarte besterik gabe jendartearen aldaketa.

⁸ Ikus: Rincon (2001), Amurrio et al. (2008) eta Cantera et al. (2009).

⁹ Euskal Herriko Unibertsitatean (UPV/EHU) badaude bi graduondoko 60 kreditukoak: ikerkuntza master ofizial bat (Ikasketak Feministak eta Generokoak) eta berdintasun teknikariak prestatzeko titulu propio bat (Emakumeen eta Gizonen Berdintasunaren gaineko Masterra). Nafarroako Unibertsitate Publikoan ere badago 30 kredituko graduondoko bat (Generoan Aditu Titulua).

Bestela, feminista gazteen aldetik badago zaharrengandik bereizteko eta proposamen berriak defendatzeko nahi irmoa. Nonbait, esan liteke belaunaldi krisia ere sumatzen dela nahiz eta ekintza orokorretan adin guztietakoek parte hartu batera.

Belaunaldi krisia ere sumatzen al da euskalgintzan? Euskaldun gazteak jotzen al dute beraien burua euskaltzaletzat? Ba al dabilta gazteak elkarteetan?

Horrez gain, teorien eta edukien berriztapenak ere ematen ari dira. Haien artean, teoria postmodernoak izango lirakeke ikusgarrienak, "euskalgintzara" askoz astiroago heltzen ari direnak, nire ustez. Honezkero, generoa eta genero ezberdintasunak ikusteko moduak asko konplexutu dira, eta genero nortasunak eta gizon/emakumeen eta heterosexual/homosexualen arteko mugak auzitan jarri dira. Halere, planteamendu postmodernoenak menpekotasunaren aspektu batzuez arduratzen ari dira, ez guztiez, nortasunarekin eta sexualitatearekin zerikusia duten gaiez batez ere. Gizarte ezberdintasunen arloa ez da horrenbeste sakontzen, adibidez, eta moda eta glamour berriak sortzeko arriskua ere antzeman liteke.

Behin baino gehiagotan epaileek salaketa feministak aintzat hartu arren, ezberdintasunak ez dira derrigorrez epaitegietan konpontzen, Irun eta Hondarribiko alardeen inguruan frogatuta gelditu denez. Eta gainera, legeak aldatu daitezke baina jokabideak eta mentalitateak aldatzeak askoz luzeago jotzen du. Hala ere, zenbait arlotan legeen aldaketak ezinbestekoa izaten jarraitzen du, etxeko langileen lan baldintza penagarriei dagokienez, esate baterako.

Feminismoaren kontrako erreakzioak asko sofistikatu dira, esan dut lehenago, eta horien aurreko taktika eta estrategiak ez ditugu beti pentsatuta. Bestalde, emakumeen elkarteetan ugalketak ez du beti ideologia feministaren alde egiten, elkarte hauen izaeratik. Profesionaltasunak ere aktibismoaren kontra egiteko arriskua ere hor dago. Eta itxurazko berdintasunak benetako berdintasunaren kontra. Egunotan inoiz baino argiago dago emakumeen jarduera guztiak ez direla feministak. Emakumeek ondo ikasi dituzte eskubideak badituztela, baina aldarrikapenak, parte hartzea eta betebeharrak ez doaz beti eskutik. Eta zail da jakiten nola kudeatu behar den hau guztiau.

Argi dago testuinguru paradoxikoan murgildu garela feministak, arrakasta eta ziurtasun ezaren aroan, jorrabide eta espazio berriak ireki baditugu ere. Esan genezake feminismoak baduela gaur egun bere aurrean erronka nagusi eta zail bat: emakume izendatuak direnek jasaten jarraitzen duten menpekotasunarekin bukatzea baina aldi berean genero ikerkuntzaren muturreko berrikuspenekin jarraitzea (non genero mugak eta ezberdintasunak auzitan jarrita diren). Paradoxek badute sortze indarra beraiengan, zalantza barik, baina oraindik ikusteke dago prozesu honen emaitza zein izango den.

Bitartean zer gertatu da gizonekin? Banaka batzuk badaude lanean propioak (gizonen taldeak) zein mistoak diren elkarte eta ekimenetan, kalean, unibertsitatean zein instituzio feministetan. Eta orokorrean gizonen politikoki zuzenak izaten ikasi dute. Bada zerbaite.

Euskalgintzan orokorrean antzematen al da antzerako aldaketa teoriko eta politikorik? Espazio guztietan fenomeno berberak edo modu berean eman behar ez badira ere, ba al gaude prestaturik mota honetako gertakariei aurre egiteko? Noraino erabiltzen ari gara, adibidez, erdaldunak konplize gisa? Nolako eragina izan lezakete genero arloan ematen ari diren paradoxa eta berrikuspen guzti hauek (belaunaldien proposamen ezberdinei eta teoria/praxi politikari dagokienez, hain zuzen) kulturagintza osoan?

2. Politika feministen berriztapenak eta jabekuntza kontzeptua

Jabekuntza kontzeptua¹⁰ 60ko hamarkadan erabili zen lehenengoz Ipar Amerikako EE.BBetan eta Latinoamerikan, afroamerikarren eta pobreen eskubideen aldeko borroketan. Baina haren hedapena eta finkapena emakumeen mugimenduen eskutik etorri zen, 70eko hamarkadatik aurrera (Denman, Aranda eta Cornejo, 1999:189)¹¹. Euskal Herrira, 2003an Bizkaian sortu ziren lehen Jabekuntza Eskolekin (*Escuelas de empoderamiento*) iritsi zen¹². Bertako ibilbidea laburra izan arren, mundu mailakoa luzea eta emankorra izan da, gaur egun jabekuntza nozioak bi erreferente nagusi dituelarik: Afrika eta Amerika Latinoko emakumeak (Vazquez, 2009).

Jabekuntza kontzeptu sozio-politikoak kontzientziazioaren ohiko definizioak eta parte-hartze politiko formala aberastu eta gainditu nahi ditu: eskubideen urraketa eta testuinguru politiko eta kultural orokorra ondo ezagutzeaz gain, norbanako eta taldeko eraldaketetan zerikusia duten eta aldaketa bera oztopatzen duten prozesu psikologikoak, politikoak, kognitiboak eta ekonomikoak aintzat hartuz (de León, 1999:191). Ikuspegi honetan, beraz, legeak aldatzeko bideak ikusaraztea eta jorratzea ez litzateke nahikoa izango, menpean daudenen hausnarketa sakona nahitaezkoa baita, erabakiak hartzea eta komunitateekiko loturen beharra bultzatzen dituen prozesu batean (Denman, Aranda eta Cornejo, 1999:192).

Norma Vazquez Hego Euskal Herriko Jabekuntza Eskoletako irakasle eta kolaboratzaileak bi definizio jaso ditu "Las escuelas para el empoderamiento" izeneko testu batean (2009)¹³, Naila Kabeer-ena eta Sarah Mosedale-rena, hain zuzen. Kabeer, Bangladesheko feminista eta ekonomilariak dioenez, jabekuntza, *pertsonen bizi hautaketa estrategikoak egiteko duten gaitasunaren zabalkuntza litzateke, testuinguru batean non alde aurretik gaitasun horiek ukatuak zituzten* (ibidem). Egile honen ustez, beraz, emakumeek hautaketak egiteko ahalmena dimentsio giltzarri izango litzateke. Norbanako eraldaketa horrek egiturak ere aldatuko litzuzke. Antzerako definizioa ematen du Mosedalek: *jabekuntza, emakumeek beraientzat posible dena (desiratu, izan, egin) birdefinitu eta zabaltzen duten prozesua litzateke, egoera batean non murrizketak dituzten, betiere gizonekin alderatuta* (ibidem)¹⁴.

Teresa del Valle (1999) zuzenduriko *Modelos emergentes en los sistemas y las relaciones de género* liburuan beste definizio hau agertzen da:

Prozesu bat zeinaren bidez zapalduko pertsonen haien bizitzan gainera kontrola irabazten duten, betiere beste pertsonekin elkar harremanean, eguneroko eta gizarte egituretako jardute eraldatzailetan parte hartuz eta beraiengan eragina duten kontuetan eragiteko ahalmena areagotuz. Baina azpimarratu behar dena da ez dela boterearen jardute bat besteen gainera aplikatu nahi dena baizik eta besteekin batera eta xede zehatzak dituen boterea dela, hau da, ez da menderatzearekin loturik lihoakkeen boterea, boterearen teoria politiko eta soziologikoetan ohikoa izan denaren kontrakoa (del Valle et al., 1999).

Ikusten dugunez, jabekuntzari dagozkion teoriak ez gaituzte soilik eraman kontzientziazioa zer den edo zer izan litekeen berrikustera, baizik eta boterearen kontzeptu bera ere berraztertzeraz. Euskarazko *jabekuntza/jabetze* hitzek ez bezala, gaztelarazko (edo ingelesezko) *em-poderamiento* hitzak lotura zuzena egiten du boterearekin, are gehiago, "besteek duten zerbaite" berreskuratu nahi den irudia ematen du. Baina emakumeen jabekuntzaren teorikoei argi utzi dute boterearen adiera berrititik ulertu

¹⁰ Jabekuntza (jabetzea), ingelesezko *empowerment* eta gaztelarazko *empoderamiento* hitzen itzulpen ez literala da. *Ahalduntze* hitza ere erabili ohi da.

¹¹ Ikus baita De León (1997).

¹² Gipuzkoan geroago sortu diren eskolek "Jabetze Eskola" izena hartu dute.

¹³ Ikus: <http://www.vitoria-gasteiz.org/wb021/http/contenidosEstaticos/adjuntos/es/32871.pdf>

¹⁴ Vazquez-ek dio Paulo Freirek ere erabili zuela termino hau, hezkuntza herrikoien testuinguruan baina pobreez hitz egiteko, ez soilik emakumez (ibidem).

behar dela, Michel Foucault, Antonio Gramsci eta Paulo Freireren ideiak oinarri harturik. Haatik, emakumeek (gizaki orok) erresistitzeko, aldatzeko eta eraldatzeko duten gaitasuna bultzatzen eta ahalbidetzen duen botereaz arituko ginateke.

Euskarazko terminoari dagokionez esan beharra dago oraindik ez dagoela guztiz finkatuta eta zalantzak ere sortzen dituela. Hala ere, gure kasuan gaztelerazkoak edo ingelesezkoak ez duten abantaila bat azpimarratuko nuke: autodeterminazio eskubidearekin eta, ondorioz, euskal jendaratean diren beselako xede politikoekin lotura egiteko aukera ematen digutela, hain zuzen.

Kontzeptu honek izan ditzakeen arriskuen artean, feminismoarentzat hitz fetitxe bihurtu eta gehiegi erabiltzearena nabarmenduko nituzke, feminismoak gaur egun politika eta norbanako prozesuen mailan dituen zalantza edo dilema guzti-guztien konpongarri bailitzan. Sarri askotan, gainera, eskubideen aldarrikapen soilarekin nahasten da edota ez da beti ondo adierazten zertaz ari garen emakumeen (edo beste kolektibo baten) jabekuntzaz hitz egiten ari garenean.

Jabekuntza kontzeptuaren alde baikorren artean, nozio honek norbanako prozesu eta prozesu politikoei dagokien gogoeta aberastu egin duela azpimarratuko nuke eta bide eta estrategia berriak jorrazteko balio izaten ari dela. Inoiz baino argiago dago orain instituzioak eta egiturak aldatzea ezinbestekoa dela baina baita jokabideak, jarrerak eta subjektibitateak. Biak ala biak batera doazela, maila bereizgarriak badira ere.

Subjektibitateak eta jarduerak aldatu ahal izateko nahitaezkoa da prozesu horiek jendearengan nola ematen diren aztertzea, eta egituren eta praxien arteko loturak egitea. Zenbait egilek azpimarratu dutenez, emakumeen jabekuntza prozesuak behar bezala neurtu ahal izateko ohikoak diren erakusle eta indize estatistikoak baino tresna sakonagoak behar dira (De Leon, 1999:195). Hau da, ohiko ikerkuntzaren bidez, prozesuen maila batetara iristen ari gara baina ez sakontasun osora. Horretarako ikuspegi eta metodologia egokituagoak beharko genituzke. Eta honek eramaten gaitu geroago ikusiko dugun beste kontzeptu batez hitz egitera, *agentziaz*, norbanako edo talde ekintzaz, hain zuzen.

Zer nolako ikuspegiak eta metodologiak erabiltzen ari gara euskararen arloan? Ba al dira egoiak gure metodologia eta norabide teorikoak euskalduntze eta euskaltzaletze ibilbideak bere sakontasunean eta konplexutasunean ikusarazteko eta ulertzeko?

Gatozen orain Euskal Herriko Jabekuntza Eskolez zerbait esatera. 2003. urtean, Basauri, Getxo eta Ermuko udal berdintasun arloetan lanean zeuden teknikari feministek erabaki zuten ordura arte planteaturiko egitasmoak ez zirela nahikoak eta Jabekuntza Eskola bana sortarazi zuten herri horietan. Hiru izan ziren helburu nagusiak: emakumeen eskubideen inguruko kontzientzia indartzea; emakumeek kolektibo baten parte sentiaraztea eta kolektibo horren beharrak hautemateko gai izatea; eta espazio horretara emakume solteak zein elkarteak (egonkorrak edo berriak) erakartzea (Vazquez, 2009).

Baina kontuan hartu behar da oraingo feminismoaren egoeraz lehenago esan duguna: mendearen aldaketarekin batera feminismoaren jarraipena eta dibertsifikazioa berretsi dela; eta elkarte feministetan bajak eman badira ere eta kalean duen oihartzuna hogeitau urte lehenagokoa ez bada ere, erreferentzia giltzarri izaten jarraitzen duela, ekimen eta proposamen berriak eginez. Horrez gain, azken urteetan nabarmen hazi da jarduera feminista instituzionala, akademikoa eta profesionala, eta ausartuko nintzateke esatera ekimen interesgarrienak lau eremu hauek (elkarteetan parte-hartzea, politika instituzionalak, ikerkuntza eta profesionalizazioa) uztartzen direneko guneetan ematen ari direla. Eta hain justu, azken hau izango litzateke eskola hauen beste ezaugarri bat, nire ustez, mota eta inguru guztietako feministak batera lanean baitaude bertan.

Egun baditugu hainbat eskola Bizkaian eta Gipuzkoan¹⁵, eta haien arteko zenbaitzuk sare batean daude elkarturik eta, nahiz eta elkarrengandik autonomoak izan, urteko programazioa batera egin ohi dute. Gainera, urtean behin edo bitan Euskal Herri mailako jardunaldiak ere antolatu ohi dituzte.

Jabekuntza eskolek, ezer baino gehiago, formakuntzarako, hausnarketarako, kontzientziaziorako eta topaketarako gune izan nahi dute. Lan-ildoak eta gaiak oso anitzak eta zabalak izan ohi dira eta herriz herri eta urtez urte programazioa aberastuz doa, betiere herri bakoitzaren emakumeen ezaugarriari eta eskaerari egokituz. Mota askotako tailerrak, mintegiak, topaketak eta ekimenak eskaintzen dira hainbat lerrotan: feminismoa eta berdintasuna, nortasun eta subjektibitate femeninoa, beste kulturetako emakumeekin elkartasuna, literatura, artea, osasuna, zaintza-lanak, sexualitatea, ekonomia, indarkeria... Eta oso noizean behin bada ere, antolaketa eta ekimen egonkorrak ere sortu ohi dira¹⁶.

Bederatzi urte igaro dira jabekuntza kontzeptua gure artean zabaldu zenetik eta esan beharra dago feminismoarentzat onuragarria, produktiboa eta oparoa izan dela, eta lehenago egindako lana berri-kusteko aukera ere eman digula, egin dena eta egiten ari dena kontestualizatzeko, nahiz eta oraindik ebaluazio orokorren faltan egon.

Euskararen arloan ez al diogu gehiago erreparatzen eskubideen urraketari edo gaitasun linguistikoari, ahalezko jabekuntzari baino? Jabekuntza kontzeptua/filosofia zabal hau baliagarria ere izan liteke euskararen arloko formakuntza, hausnarketa, kontzientziazio eta topaketarako guneak sorrarazteko? Nola lagundu lezake esperientzia feministak horretan?

Eskola hauen dinamika berdintasun atalen jarduera eta egitasmo orokorren barruan kokatu behar da. Beraz, udal horietan dagoen berdintasunerako ekintzak askoz zabalagoak dira, eskola bera gaindituz¹⁷. Azkenik, azpimarratu nahi nuke lehenago esandako zerbait. Programazio eta jarduera interesgarriak, duda barik, teknikari feministak (prestakuntza akademikoaz gain eskarmentu politikoa dutenak) dauden lekuetan sortzen ari direla, eta dauden herrietako talde feministekin zein feminista solteekin harreman estuak mantentzen saiatzen direla. Arrakastaren beste osagaia, nire ustez.

Ba al dakigu orokorrean zeintzuk diren kultur ekimenen arrakastarako faktoreak?¹⁸. Ba al ditugu euskararen arloan jendearen ahalmentzea neurtzeko egokiak diren erakusle edo tresna metodologikoak?

¹⁵ Baditugu jabekuntza eskolak herri hauetan: Abadino, Arrasate, Basauri, Berriz, Durango, Eibar, Elorrio, Ermua, Getxo, Hernani, Legazpi, Tolosa, Zarautz...

¹⁶ Esate baterako, Basaurin, Jabekuntza Eskolatik sortu zen 2006. urtean *Hemengo eta Hango Emakumeak-Mujeres de Aquí y de Allá*, munduko emakumeekiko elkartasunaren arloan jarduten duen elkarte.

¹⁷ Basauriko Berdintasun Arloarekin jarraituz, Jabekuntza Eskolaz gain baditu bi parte-hartze gune nagusi: Berdintasun Kontseilua (emakumeen elkarte ordezkariek, berdintasun teknikaria eta zinegotzia) eta Foro intersindikala (sindikatu ordezkariekin, gizonezkoak oro har). Eta zenbait zerbitsu: Emakumeen Informazio Zentroa (lan-aholkularitza eta aholkularitza juridikoa) eta Sexu Informazio Bulegoa (gazteei zuzenduta gehienbat baina eskoletako sexu-heziketako programez ere arduratzen dena). Horrez gain, hainbat programa eta jarduera orokorrak edo zehatzak daude edo egon dira indarrean (emakumeen kontrako indarkeria, *Jabetu* aldizkaria, emakumeentzako debekaturiko mapa, kirola, kontziliazioa...). Ikus: <http://berdintasuna.basauri.net/>

¹⁸ Amaia Zinkunegi Debako Udaleko euskara teknikariak, Mondragon Unibertsitateko Euskal Kulturgintzaren Transmisioa Aditu Titulu barruan egin berri duen herri horretako kultur taldeen diagnostiko batean ikusi du kultur transmisioa bermatuago dagoela eskola (adibidez musika eskola) eta taldeen arteko harremana dagoenean. Zinkunegik aurkitu duen arrakastarako beste faktore bat ekimen ezberdinetako parte hartzaileen adinari dagokio. Zenbat eta adinartekotasuna txikiagoa izan, hobe.

Baina goazen pixka bat aurrerago. Jabekuntza kontzeptuaren inguruan egin dugun hausnarketa aberastu egiten da, nire ustez, agentzia (norbanako ekintza eta taldekoa) kontzeptuarekin erlazionatuz gero, hurrengo atalean ikusiko dugunez.

3. Agente/biktima bereizketa eta prozesuen azterketa

Bai feminismoan baita gainerako gizarte mugimenduetan ere joera izan dugu biktimaren alderdiari bakarrik erreparatzen talde menpeko baten egoeraz gogoeta egiten dugunean. Esate baterako, emakumeak orokorrean biktimatzen hartuak izan ohi dira. Ikuspegi honek arazo ezberdinak ditu baina garrantzitsuena eta arriskugarriena hauxe litzateke: biktima gisa ikusiak diren pertsonen babes falta eta laguntza beharra azpimarratzen dugun bitartean, pertsona horiek egoera horretatik ateratzeko duten gaitasuna edo jarduna ikusiez in bilakatzen dugu. Muturrera joanez, behin baino gehiagotan, ukatu ere egiten diegu ahalmen hori, ulertuta ekintza edota laguntza kanpotik (instituzioetatik, beste kolektibo batengandik...) etorri behar zaiela halabeharrez.

Ez al da gauza bera gertatzen euskararen arloan?

Biktimismoan jausteko joera honek badu lotura zuzena boterea ikusteko izan ohi dugun planteamendu nagusiarekin, non boterea oso era dikotomikoan eta bertikalean ulertzen dugun: boterea dutenak (goikoak) eta botererik ez dutenak (behekoak). Baina honen aurrean baditugu Foucaultek (1986) eginiko proposamenak, besteak beste, zeinarentzat boterea ez den edukitzen den zerbait baizik eta jendearen artean era horizontalean, zirkularrean, pasaratzen den zerbait. Beraz, gu guztiok botere posizioak genituzke, txikiagoak edo handiagoak, eta gure botere maila aldakorra ere bada. Gramsciren bere Espeixearen Koadernoetan (1986) idatzitako Hegemonia/Subalternitate teoria ere oso lagungarria izan daiteke honetan, bi alderdi horien elkar harreman estuak aztertzen baititu. Haatik, subalternoei balukete beti zer egin beraiek baino botere gehiago dutenen aurrean, eta jendartearen eraldaketak batzuen eta besteen arteko dinamikeetatik sortuko lirateke.

Dolores Juliano antropologo feministak dioenez, mendetasun edo gutxiengo egoeran dagoen edozein pertsona edo kolektibo saiatu egingo da, saiatzen da, nola edo hala, ezkorra zaion egoera horri aurre egiten, egoera horrek eragiten dizkion alde txarrak, gutxienez, neutralizatzen. Adibide ezberdinak aztertuta egile honek, hala nola, Chiapas-eko (Mexiko) iraultza zapatistan edo Saharan emakumeek izan duten papera, edota emakume prostituta eta pobreei bizirauteko indarrean jarri ohi dituzten estrategiak¹⁹.

Boterearen nozioaren arloan eman diren berrikuspenez gain, baditugu ere praktikaren gizarte teoria deitzen dena, non egituren azterketari garrantzia kendu barik jendearen jardunari eta, bereziki, egituren eta jardunen harremanari jarri ohi zaion arreta osoa²⁰.

Mota honetako ikuspegi teorikoei jarraiki eta munduko zonalde askotako emakumeek duten eskarmentua aintzat harturik, agentziari²¹ erreparatzen jarriak gara feministak eta horrek ikerkuntzan zein gizarte esku-hartzeetan ere aldaketak egitera behartzen gaitu. Haatik, agentzia/ekintza dimentsio alderdi hori gauden edozein arlotan legoke, eta ikusten ez badugu ez da ez dagoelako baizik eta ez dakigulako ondo antzematen. Gure planteamendu teoriko eta metodologikoen arazoa litzateke, hortaz, ez errealtatearena.

Hori baino gehiago, jardute eta esperientzia horiek aintzat hartzen eta nolakoak diren ikertzen ulertu dezakegu bakar bakarrik jendeak zer egiten duen, zer nolako taktika eta estrategiak burutzen dituen.

¹⁹ Ikus, esate baterako, Juliano (1992).

²⁰ Ikus, esate baterako, Ortner (2006).

²¹ Agentzia hitza ingelesezko *agency* hitzaren itzulpena da. Kontzeptu honek norbanako ekintzez eta talde ekintzez hitz egiteko erabiltzen ari da gizarte zientzietan, gizarte egituren eta ekintzen artean harreman dialektikoak daudela iritzita. Hortaz, agentzia ekintzarako ahalmena litzateke zentzu zabalean nahiz eta botere harremanen baitan sortu eta beraiek eraginda izan. Ikus, esate baterako, Ortner (2006) eta Mahmood (2008).

Ilido horretako teoriak eta metodologiak asmatzea eta aplikatzea ezinbestekoak lirateke emaitza teoriko edo politiko berriak lortze aldera. Ikerkuntza (edo hausnarketa) enpiriko honen emaitzak, anitzak eta askotarikoak izango dira derrigor, beraz, ez ditugu sinplifikatu behar, nahiz eta aniztasun honek politiken diseinua errotik korapilatu.

Planteamendu berri hauetan badago beste zerbaitekin. Jardunetan jarritako interesaz gain, prozesu osoei begiratzen ere ikasten ari gara, ez une zehatz batean gertatzen denari baizik eta denbora tarte batean suertatzen den orori, prozesu horietan dauden kontraesanak, gorabeherak eta eraldaketak aintzat hartuz. Era berean, agindu sozial eta kultural murriztaileen menpe bizi diren gizakiek egiten dutena ondo ulertzeko bestelako bereizketak ere auzitan jarri beharko genituzke: kontziente/inkontziente ardatza, adibidez, eraldaketak ez baitira diseinaturiko politiken ondorio hutsa, ingurune bateko faktore askoren emaitza baizik.

Guzti honek gizarte ekintzen gorputzaren alderdia eta alderdi emozionala kontuan hartzera eramaten gaitu, hurrengo atalean laburtuko duguna.

4. Gorpuztasunaren ikerkuntza eta politika

Emakume, gizon edo garena garela izatea, feminista izatea, euskalduna izatea... neurri handi batean behintzat, gorputz zehatz bat izatea baino ez litzateke. Gorputz askotarikoa, anitza, hori bai, ezaugarri eta dimentsio ezberdinekin: materialtasuna, itxura, estetika, keinukera, mugimendua, sentsorialitatea, emozioa, ezagutza, intuizioa, kognizioa...²². Testuinguru zehatz batean eratuz joaten den haragitasuna, etengabe aldaketan dagoena. Ikuspegi honetatik, jendartearen gorputzean gorputzeko izango litzateke, ez besterik, eta gizarteratzea, gorputz lanketa²³ prozesu bat, non gaitasun eta ahalmen zehatz batzuk jorratuz joango ginatekeen, betiere besteekiko elkar harremanean.

Nolakoa litzateke, esate baterako, emakume izendatuok "emakume" gisa garatzeko izan ohi dugun gorputz lanketa? Ezberdintasunak ezberdintasun, emozionalitate mota bat (harreman pertsonalekin oso lotua dagoena) lehenetsi ohi zaigu txikitatik emakumeoi, besteei begira jartzen gaituena; eta horrek gorputza eta zentzumena norabide batean garatzeko eta erabiltzeko joera dakar berarekin, nahitaez. Era berean, beste adibide bat ematearren, emakumeok itxurari gainerreparatzeko heziak izan ohi gara eta horrek gorputzaz dugun irudia eta erabilpena baldintzatzen ditu. Hau horrela, emakumeen artean anitza baina ezaugarri komunak dituen gorpuzkera horretatik begiratzen diogu bizitzari eta gorpuzkera horrek eragiten du gure jarrera soziala eta morala.

Nolakoa litzateke feminista izateko egiten dugun gorputz lanketa? Gorputzaren eratze eta berreratze bat baita, kontzientea edo ez hainbeste, non askatasuna eta ekintzarako eskubidea pasibotasunaren aurrean jarriko dugun, presentzia ezkutatzearen aurrean, plazera arriskuaren aurrean, sendotasuna ahuleziaren aurrean, besteak beste... eta hori dena norbanako jardute eta jardute kolektiboaren bidez.

Bide beretik, esan genezake jabekuntza bera gorputzean, arlo fisiko eta sentsorialean, gertatzen den prozesua litzatekeela: gorputz gaitasun eta ahalmen batzuei lehentasuna emanaz eta beste batzuk baztertuz.

Nolakoa litzateke euskaldunok euskaradun gisa jabetzeko dugun gorputz lanketa anitza? Ba al dugu zerbait pentsatuta maila honetan?

Adibide bat jar dezagun: Korrikarena, hain zuzen. Korrikan parte hartzea, ariketa politikoa izateaz gain, ariketa fisikoa da, emozioz jantzita dagoen jarduera fisikoa. Alderdi guztiak, fisikoa, emozionala eta politikoa batera doaz²⁴.

Izan ere, euskaldunon ekintza sozial eta politikoak oso fisikoak izan ohi dira (manifestazioak, elkarretaratzeak, ibilaldiak...). Etengabe mugitzen, ibili dabilen jendartearen gara. Gogoeta egin al dugu horretaz? Nahita edo nahi gabe, kontziente edo inkontziente, nola gaude lantzen edo

²² "Gorputza" esaten dudanean, ez da medikuntzak definitzen duen gorputz biologikoa baizik eta gizarite zientzietan azken hamarkadetan definituz joan dena: agente den gorputza, subjektu bihurtu dugun gorputza.

²³ Kontzeptu hau Loïc Wacquant-ena da, boxeolariarekin egindako ikerketan erabilia (ikus Wacquant, 1995). Gorputz lanketa organismoaren manipulazio intentsiboa litzateke, pertsonarengan jarrerak, mugimendu errutinak eta emozio eta kognizio egoera subjektibo zehatzak eragiten dituenak, zeintzuen bidez gorputz eremu osoa berrantolatzen den, organu eta gaitasun batzuk beste batzuen aurrean gailenduz eta gorputzaren zentzuaz gain organismo osoaren kontzientzia eraldatuz, eta horrekin batera, munduarena. Nik neuk erabili dut kontzeptu hau pasarela modeluen lanbidez egindako azterketan (Esteban, 2004) eta baita maitasuna gizarteratzeari dagokionean (Esteban, 2011a).

²⁴ Ikus honen inguruan Teresa del Valle, *Korrika. Rituales de la lengua en el espacio* (1988) liburua dioena.

osatzen gure gorputz jabekuntza hori? Zer ondorio atera litezke euskal gorputz politikoen analisi batetik?²⁵ Zer nolakoak dira edo izan litezke euskal gorputz politikoak?

Esan dudan moduan, gorputzaren gizarte teoria honetatik, jabekuntza (feminista edo euskaltzalea), gorputz jabekuntza baino ez litzateke. Eta horrela ikustea, nire ustez, bide zabal eta oparoa zabaltzen digu hausnarketari edo esku hartzeari begira.

²⁵ “Gorputz politikoa” esaten dudanean, haragiztaturiko irudikapen, irudi, ideia, jarrera, teknika eta portaera multzo batez ari naiz, gorputz eraketa zehatz bat, gizarte mugimendu batek (feminismoan e.b.) kontzienteki edo inkontzienteki bultzatua, norbanako edo taldeko mailan gauzatzen dena. Gorputz politiko batek beregain daramatza pertsona, generoa eta gizarte harremanak ulertzeko, eta mundua ezagutzeko, begiratzeko eta elkarrekiteko modu zehatzak, errealtateari eusteko, erantzuteko eta eraldatzeko moduak (edo saioak). Ikus Esteban (2011a).

5. Amaitzeko

Eraldaketa testuinguruan eta testuinguru paradoxikoan bizi garela azpimarratu dut behin eta berriz eta baita genero ezberdintasunak mantendu baina sotildu ere egin direla (**euskara arlokoan ere bai?**), eta ez gaudela nahiko prestatuta maila horretan gogoetari ekiteko.

Azken urteetan sortu diren nozio, teoria eta jarduera berri hauen inguruan esandakoa laburbiltzeko zenbait ideia azpimarratuko nituzke feminismorako zein euskara arlorako baliagarriak izan daitezkeelakoan:

- **Praktikei, jarduteei begiratu behar diegu, ideiei eta diskurtsoei bezainbeste: praxi soziala, gorputz praxi gisa ulerturik.**
- **Boterea, menpekotasuna edo jabekuntza... prozesu gisa ulertu behar ditugu, gora-behera, kontraesan, dilemez josita. Ibilbide osoari begiratzea onuragarria izan liteke oso gure gogoetetan eta ekimen politiko-kulturaletan.**
- **Baina prozesu hauek askotarikoak dira ezinbestean, anitzak, konplexuak: ez dira berdinak edozein testuingurutan, edozein adinetan, edozein espaziotan. Hau kontuan hartu behar dugu ikerkuntzan eta politikan. Teoria eta hausnarketa orokorrak, agian, gerorako utziz.**
- **Agentziari begiratu behar zaio biktimismoari baino: jendeak baldintzarik gogorretan ere zer egiten duenari. Eta hortik ikasi.**
- **Jabekuntza gorputz lanketa, ariketa fisikoa baino ez bada, politika (gorputz) praxia, zer egin liteke bada arlo honetan orain arte egin ez duguna.**

Azken galdera: genero berdintasunaren zein euskararen aldeko politikez ari garenean, erakunde batetik lan egiterakoan, erakunde horretako pertsonak ere (langileak, arduradun politikoak...) gure ekimenen helburu izan daitezke. Zein zentzutan? (eskubideak, legea, praktika pertsonala, jabekuntza ekimenak...). Eta erakunde horren hizkuntza politika sustatu nahi dugunean?

Ezin ukatu bai feminismoan baita euskararen arloan ere badugula gaur egun arrakasta eta botere maila bat, txikiagoa edo handiagoa arlo eta testuinguruen arabera. Honek erronka berriak planteatzen dizkigu egunero. Nago gizarte eremu edo mugimendu ezberdinen arteko elkarlana erabat produktiboa izan daitekeela egoera honi aurre egiteko.

6. Bibliografía

Amurrio, Mila; Larrinaga, Ane; Usategi, Elisa; Del Valle, Ana I. (2008) *Violencia de género en las relaciones de pareja de adolescentes y jóvenes de Bilbao*. Bilbao: UPV/EHU.

Cantera, Itziar; Estébanez, Ianire; Vázquez, Norma (2009) *Violencia contra las mujeres jóvenes: la violencia psicológica en las relaciones de noviazgo*. Bilbao.

De León, Magdalena (bil.) (1997) *Poder y empoderamiento de las mujeres*. Bogotá: Tercer Mundo Editores / Universidad Nacional de Colombia.

Denman, Catalina; Aranda, Patricia; Cornejo, Elsa (1999) Magdalena de León (bil.) *Poder y empoderamiento de las mujeres*. Bogotá: Tercer Mundo Editores / Universidad Nacional de Colombia". Re-seña. *Región y Sociedad*, 11(18):189-197.

De Miguel, Ana (1995) Feminismos. In: Amorós, C. (zuz.) *10 palabras clave sobre mujer*. Lizarra: Verbo Divino, 217-255. orr.

De Miguel, Ana. *Los feminismos a través de la historia*.
Ikus: <http://www.nodo50.org/mujeresred/historia-feminismo3.html>

Del Valle, Teresa (1998) *Korrika. Rituales de la lengua en el espacio*. Bartzelona: Anthropos.

Del Valle, Teresa et al. (1985) *Mujer vasca. Imagen y realidad*. Bartzelona: Anthropos.

Del Valle, T. (koord.); Apaolaza, J.M.; Arbe, F.; Cucó, J.; Díez, C.; Esteban, M.L.; Etxeberria, F.; Maquieira, V. (1999) *Modelos emergentes en los sistemas y relaciones de género*. Memoria final de investigación.

Esteban, Mari Luz (2004) *Antropología del cuerpo. Género, itinerarios corporales, identidad y cambio*. Bartzelona: Edicions Bellaterra.

Esteban, Mari Luz (2011) Cuerpos y políticas feministas. El feminismo como cuerpo. In: Villalba Augusto, C.; Álvarez Lucena, N. (koord.) *Cuerpos Políticos y Agencia. Reflexiones Feministas sobre Cuerpo, Trabajo y Colonialidad*. Granada: Universidad de Granada. Colección Periferias, 12. Zka, 45-84. orr.

Esteban, Mari Luz (2011) *Crítica del pensamiento amoroso*. Bartzelona: Edicions Bellaterra.

Foucault, Michel (1993) *Microfísica del poder*. Madril: La Piqueta.

Gelb, Joyce (1992) Feminismo y acción política. In: Dalton, R.J.; M. Kuechler (eds) *Los nuevos movimientos sociales: un reto al orden político*. Valencia: Edicions Alfons el Magnànim-Institució Valenciana d'Estudis i Investigació-Generalitat Valenciana, 193-217. orr.

Gramsci, Antonio (1986) *Cuadernos de la cárcel*. Mexiko: Ediciones Era.

Juliano, Dolores (1992) *El juego de las astucias*. Madril: Horas y HORAS.

Mahmood, Saba (2008) Teoría feminista y el agente social dócil: algunas reflexiones sobre el renacimiento islámico en Egipto. In: Suárez Navaz, Liliana; Hernández Castillo, Rosana Aída (eds.) *Descolonizando el feminismo. Teorías y prácticas desde los Márgenes*. Valentzia: Cátedra.

Ortner, Sherry B. (2006) *Anthropology and Social Theory. Culture Power and the Acting Subject*. Duke: Duke University Press.

Rincón, Ana (2001) *Portaera maskulinoen eta femeninoen ereduak eta erreferenteak euskal gazterian*. Gasteiz: Emakunde.

Vazquez, Norma. "Las escuelas para el empoderamiento". Ikus:
<http://www.vitoria-gasteiz.org/wb021/http/contenidosEstaticos/adjuntos/es/32871.pdf>

Zabala, Begoña (2008) *Movimiento de mujeres. Mujeres en movimiento*. Tafalla: Txalaparta.

